

Assessing the Impact of the Political Socialization Process in Iraq on the Occupation of the October 2019 Protests

Mohammadreza Majidi ¹
Ali Shamsabadi ^{2*}

Received on: 26/04/2021
Accepted on: 02/09/2021

Abstract

The October 2019 protests in Iraq and the subsequent elite upheaval can be described as a turning point in the tense history of this country, especially in the post-Saddam era. This trend has actually started a process of social unrest that has reached more than 10 of the country's 19 provinces. We are on this in this research, examining the status of political sociability indicators in Iraq, we provide a sociological explanation of how and why the so-called "Tearing Revolution" took place. During this process, while studying library and media sources, we answer this main question in a descriptive-explanatory way: "How did the process of socialization in Iraq, by shaping the political culture of this country, cause the October 2019 uprising?" To achieve the correct answer, indicators of political sociability in the areas of peer group, family (violence against women and parental behavior), educational centers (literacy level at primary and university level), dealing with government (efficiency of government institutions in the areas of services, finance-Economic and security) and media (the influence of audio, visual and social media among the Iraqi people and the content of some popular networks) have been examined. Finally, the roots of the protests and the lack of serious public acceptance of them are explained along with the tendency of the protesters to resort to violence.

Keywords: political sociability; Efficiency legitimacy; Iraq; October 2019 protests, civil protests.

---

1. Associate Professor, Department of Regional Studies, University of Tehran.
(Email: mmajidi@ut.ac.ir)

2* . PhD Student in Regional Studies, University of Tehran.
(Corresponding Author: Shamsabadia70@gmail.com)

ارزیابی تأثیر فرایند جامعه‌پذیری سیاسی در عراق بر بروز اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۱

محمدرضا مجیدی^۱

علی شمس‌آبادی^{۲*}

چکیده

اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ عراق و تحولات نخبگانی پس از آن را می‌توان به عنوان نقطه عطفی در تاریخ پر تنش این کشور به ویژه در دوره پسا-صدام توصیف نمود. جریان مذکور در واقع سرآغاز روندی از ناآرامی‌های اجتماعی شده که عرصه جغرافیایی آن به بیش از ۱۰ استان از ۱۹ استان این کشور رسید. در این پژوهش بر آن هستیم با بررسی وضعیت شاخص‌های جامعه‌پذیری سیاسی در عراق، تبیینی جامعه‌شناختی از چگونگی و چرایی بروز اعتراضات موسوم به «انقلاب تشرین» ارائه دهیم. طی این روند، ضمن مطالعه منابع کتابخانه‌ای و رسانه‌ای، با روشی توصیفی-تبیینی به این پرسش اصلی پاسخ می‌دهیم: «فرایند جامعه‌پذیری در عراق، چگونه از طریق شکل‌دهی به فرهنگ سیاسی این کشور، باعث بروز خیزش اکتبر ۲۰۱۹ شد؟». جهت رسیدن به پاسخ درست، شاخص‌های جامعه‌پذیری سیاسی در حوزه‌های گروه همسالان، خانواده (خشونت علیه زنان و سلوک والدین)، مراکز آموزشی (سطح سواد در سطح ابتدایی و دانشگاهی)، برخورد با حکومت (میزان کارآمدی نهادهای دولتی در حوزه‌های خدمات‌رسانی، مالی-اقتصادی و امنیتی) و رسانه (ضرب نفوذ رسانه‌های سمعی، بصری و اجتماعی در میان مردم عراق و محتوای برخی شبکه‌های پرمخاطب) مورد بررسی قرار گرفته و در پایان ریشه‌های فروکش کردن اعتراضات و عدم اقبال عمومی جدی به آن در کنار عوامل تمایل معترضان به خشونت تبیین شده است.

واژگان کلیدی: جامعه‌پذیری سیاسی؛ مشروعیت کارآمدی؛ عراق؛ اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹، اعتراضات مدنی.

(صفحه ۱۶۴-۱۳۹)

۱. دانشیار گروه مطالعات منطقه‌ای دانشگاه تهران (mmajidi@ut.ac.ir)

۲. دانشجوی دکتری مطالعات منطقه‌ای دانشگاه تهران (نویسنده مسئول: Shamsabadia70@gmail.com)

مقدمه

امروزه با رشد فناوری‌های ارتباطی و پراکنده شدن آن‌ها در سرتاسر جهان، تبادلات و تحولات سیاسی بیش از هر دوره دیگری از تاریخ، متراکم شده‌اند. طبیعی است که سهم عراق از این تحولات، به عنوان سرزمینی که طی تاریخ همواره منطقه‌ای سرنوشت‌ساز برای بازیگران جویای قدرت بوده، به طور ویژه‌ای، چشمگیر بوده باشد. واقعیت مذکور، فاصله تحولات کلان سیاسی-اجتماعی و امنیتی در این سرزمین را نسبتاً کوتاه و تأثیر آن بر سایر نواحی منطقه غرب آسیا را، عمدتاً عمیق ساخته است. سقوط دولت صدام، اشغال این کشور، درگیری نیروهای مردمی با اشغالگران، درگیری‌های شیعه-سنی، خیزش جمعیت سنی تندرو، کاهش نیروهای آمریکایی، ظهور القاعده و سپس داعش، شکست این سازمان و سپس درگیری دولت مرکزی و اقلیم بر سر مناطق مورد مناقشه، سلسله اعتراضات مردمی عمدتاً در مناطق شیعه‌نشین و در نهایت ترور «شهادی نصر»^۱ از سوی دولت ترامپ، هر کدام تحولی کلان با تأثیرات منطقه‌ای عمیق به شمار می‌رود که همگی طی کمتر از دو دهه در عراق رخ داده است. در این میان، خیزش یا انقلاب اکتبر ۲۰۱۹، تحولی نسبتاً نو در معادلات سیاسی عراق پسا-صدام بود که تحلیل آن، می‌تواند جهت ارائه شمایی کلی از روندهای آتی این کشور، مؤثر باشد. در واقع خیزش اکتبر ۲۰۱۹ مسلماً سرآغاز روند جدیدی در تحولات سیاسی عراق است که می‌تواند در کنار سایر بازیگران فعال و مؤثر در عراق، نقش‌آفرینی فعال داشته باشد؛ نقش‌آفرینی که (البته پس از حمایت مرجعیت عالی نجف) در ابتدا با دست زدن حکومت وقت به تغییرات ساختاری جزئی و سرانجام با کنار زدن عادل عبدالمهدی، رئیس حکومت اثبات شد. هرچند عراق پسا صدام شاهد چندین موج از خیزش اجتماعی «دستکاری شده»^۲ در بصره، بغداد و الانبار بوده، اما هیچ‌گاه این خیزش‌ها در این ابعاد جغرافیایی (۱۲ استان) و با این طول زمانی (نزدیک به یک سال) نبوده‌اند.

اعتراضات اکتبر در واقع یک خیزش اجتماعی ضد فساد، تحول‌گرا، توأم با خشونت بود که به زودی از سوی جریان‌های داخلی و خارجی «دستکاری» شد و به صورت فرسایشی تداوم یافت و بدون آنکه ریشه‌های اصلی اعتراض (فساد و ناکارآمدی) حل شود، تنها با سازش میان شماری از رهبران سیاسی، با انتقال قدرت به یکی از اعضای دیگر طبقه سیاسی حاکم، رو به خاموشی گرایید. در

۱. لقبی که آیت الله سیستانی پس از شهادت ابومهدی المهندس و سردار سلیمانی بر آن‌ها نهاد.

این راستا سطح خشونت به کار رفته طی جریان اعتراضات از سوی نیروهای امنیتی و معترضان، به حدی بود که ظرف ۳ ماه، حدود ۵۰۰ نفر کشته و هزاران نفر زخمی شدند.

مقاله حاضر درصدد شناسایی و تبیین بسترهای فرهنگی است که به ظهور پدیده خیزش اکتبر ۲۰۱۹ منجر شد. در این راستا به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی هستیم که «فرایند جامعه‌پذیری در عراق، چگونه از طریق شکل‌دهی به فرهنگ سیاسی این کشور، باعث بروز خیزش اکتبر ۲۰۱۹ در این کشور شد؟». جهت یافتن پاسخ درست، به آزمون این فرضیه می‌پردازیم: «عوامل اصلی جامعه‌پذیری عراق باعث تشدید خشونت‌گرایی، بی‌اعتمادی، بی‌تفاوتی نسبت به فرایندهای سیاسی، نگاه‌های دیگر ستیز، تمایل به تحرک اجتماعی ضد فساد و سلطه در فرهنگ سیاسی این کشور شد و تجمیع این مشخصات در کنار یکدیگر به بروز اعتراضات خشونت‌بار و بی‌سر ۲۰۱۹ انجامید». طی روند آزمودن فرضیه، با کاربست روش پژوهش توصیفی-تبیینی، ضمن مطالعه اسناد سیاسی و گزارش‌های رسانه‌های و آماری مربوط، جریان جامعه‌پذیری سیاسی عراق در حوزه خانواده، مراکز آموزشی، رسانه‌های جمعی، گروه همسالان و برخورد با حکومت را مورد واکاوی قرار می‌دهیم و سپس با استخراج شاخص‌های معتبر در هر یک از این حوزه‌ها، مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی بسترساز اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ را معرفی می‌نماییم.

الف- پیشینه پژوهش

با توجه به تأثیرات کلان معادلات سیاسی- اجتماعی عراق در سطح منطقه‌ای، انبوهی از پژوهش‌های مرتبط با این کشور از سوی کارشناسان و محققان آسیایی و غربی در دسترس است. در زمینه فرهنگ سیاسی عراق مطالعاتی چند به زبان‌های فارسی، انگلیسی و عربی انجام شده که به مرور شماری از آن‌ها می‌پردازیم.

مقاله «عوامل مؤثر بر وقوع ناآرامی‌ها در کشور عراق؛ مطالعه موردی ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اعتراضات ۲۰۱۹» که از سوی علی باقری دولت‌آبادی و محسن سیف‌آبادی نگاشته شده، به‌روزترین و مرتب‌ترین منبع آکادمیک فارسی برای پژوهش حاضر بوده است. نویسندگان در این مقاله تفکیکی نسبتاً دقیق از عوامل اصلی و تسریع‌گر وقوع ناآرامی‌های ۲۰۱۹ در عراق ارائه می‌کنند و جهت روشن نمودن ریشه‌های اصلی بروز اعتراضات، به بررسی شاخص‌های فساد، فقر و ناکارآمدی

در عراق می‌پردازند. از این جهت می‌توان برای مقاله مورد بحث جایگاه ممتازی قائل بود اما به نظر می‌رسد تأثیر «احساس محرومیت» در میان توده عراقی، در نگاه نگارندگان بیش از واقعیت میدانی بوده باشد؛ همچنین در این مقاله به موضوع تأثیر قطعی جریان صدر در بروز و تداوم اعتراضات اشاره‌ای نشده درحالی‌که طی بازه زمانی حدوداً ۴ ماهه اعتراضات، صدر غالبیت خود بر فضای اعتراضات را حداقل دو بار به اثبات رساند. کم توجهی به منابع فارسی برای شناخت جامعه عراق، بی توجهی به منابع عربی و بومی در این رابطه و اتکای صرف به منابع انگلیسی یکی دیگر از نقاط ضعف این مقاله به شمار می‌رود.

مقاله «فدرالیسم و فرهنگ سیاسی در عراق» نوشته خلیل سردار نیا و محمد زارع مهرآبادی در سال ۹۴ است. این مقاله به دنبال یافتن علت عدم نهادینه شدن فدرالیسم در عراق پس-صدام است. برای این منظور، ضمن برشمردن ویژگی‌های فرهنگ سیاسی مناسب برای پذیرش فدرالیسم، نویسندگان اشاره می‌کنند که متأثر از وجود بحران هویت و فائق نیامدن بر انگاره‌های فرهنگی غیر دموکراتیک جامعه عراق شاهد فدرالیسم نهادینه شده نیستیم. در مقاله علت بروز بحران هویتی ناشی از تلاش چند دهه‌ای (از دوره ملک فیصل) برای تحمیل یک هویت ملی به عراقی‌ها و کینه سه قومیت بزرگ این کشور نسبت به یکدیگر، رسوخ فرهنگ قبیله‌ای و تعلقات عمیق فرو ملی و البته نبود یک دولت ملی فراگیر که خلاء قدرت در پی آورده، عنوان شده است. مقاله حاضر هرچند به خوبی شکاف سه گروه اصلی جامعه عراق را به خوبی تبیین کرده اما با غفلت کردن از تعمیق در واقعیت معادلات میان این سه گروه، وجود فرهنگ دموکراتیک در کردستان و نبود آن در سایر مناطق را عامل برتری اقلیم در حوزه فدرالیسم برشمرده است حال آن‌که مسائلی نظیر سرکوب معترضان و سهم خواهی بیش از استحقاق اقلیم، خود یکی از عوامل تقویت گرایش به تشکیل اقلیم جدید در بصره شده است.

مقاله «اشغال سرزمینی و پیامدهای فرهنگی آن؛ مطالعه موردی اشغال عراق» نوشته توحید محرمی در سال ۱۳۹۴ است که مبنای خود را تحلیل عناصر فرهنگی جامعه عراق قرار داده است. در این مقاله عنوان می‌شود که عناصر مادی و معنوی فرهنگ عراق پس از اشغال به شدت تحت فشار قرار گرفته است و امریکا و صهیونیسم به دنبال آن بوده‌اند تا با وارد آوردن خسارت بر بنیان‌های فرهنگی عراق پیش از اشغال، عناصر فرهنگی جدیدی بر جامعه این کشور بقبولانند. نقص این مقاله در عدم نام بردن از عناصر فرهنگی است که به شدت در بستر کنونی نقش ایفا می‌کنند. به عنوان مثال بر مظاهر

فرهنگ سنی و کرد تأکیدی نشده و در خصوص فرهنگ تشیع تنها به زیارات اکتفا شده است. همچنین تقویت فرهنگ سکولاریسم در جریان توضیح‌گرایی به سوی رفاه اقتصادی مورد غفلت واقع شده است. بخش بزرگی از منابع داده‌های ارائه شده در این پژوهش برگرفته از ترجمه گزارش‌های منابع جهانی در خبرگزاری‌های فارسی زبان نظیر پرس‌تی‌وی یا جام جم آنلاین بوده که قوت استنادی آن را با افت مواجه می‌سازد.

مقاله عربی «سلطه عشائری در عراق معاصر»^۱ که دکتر فجر علوان، استاد دانشگاه بغداد آن را نوشته بر نقش عشیره و قبیله در زندگی اجتماعی امروز مردم عراق تأکید دارد. در این مقاله که از تجربه‌های میدانی و مصاحبه با ۲۰۰ استاد و دانشجوی دانشگاه بغداد استفاده شده، چنین عنوان می‌شود که ساختار ریشه‌دار عشیره هزاران سال در عراق وجود داشته و با آمدن بعث طی ۳۰ سال تحت دیکتاتوری روسای جمهور نابود می‌شود اما صدام در دهه آخر عمر رژیم خود جهت تقویت قدرتش، دوباره قبایل را احیا کرد تا با استفاده از نفوذ آن‌ها مردم را کنترل کند. در آن دوره چندان موفقیتی حاصل نشد اما با فروپاشی دولت پس از حمله آمریکا و خلاء قدرت نقش قبایل به حدی افزایش یافت که موارد کوچک زندگی مردم را هم در برمی‌گیرد. اکنون مردم به خاطر نبود یک حکومت واقعی به ناچار و برخلاف میل باطنی به قبیله خود برای رفع اختلافات و حفاظت از زندگی‌شان رجوع می‌کنند. به نظر می‌رسد ضعف این مقاله در نگاه منفی به ساختار عشیره‌ای یک جامعه باشد. در نمونه‌های بررسی شده هیچ رجوعی به بزرگان عشیره‌ها و حامیان آن‌ها نشده تا صدای طرف مقابل هم در تحقیق شنیده شود. به علاوه در بخشی از مقاله عنوان می‌شود که مردم هنوز تحت تأثیر ساختارهای قبیله‌ای رأی می‌دهند که بررسی دقیق نتایج انتخابات‌های عراق پس از ۲۰۰۳ مخالف این موضوع است.

مقاله «ساختار رو به تغییر فرهنگی - اجتماعی عراق و فضای عمومی در این کشور پس از جنگ» نوشته یکی از اساتید دانشگاه بابل است که به بررسی میدانی و مصاحبه در خصوص یک مجموعه تفریحی-خانوادگی در بابل به عنوان یک «فضای عمومی»^۲ پرداخته است. نویسنده ابتدا به تعریف فضای عمومی می‌پردازد و اهمیت آن را بازگو می‌کند. به اعتقاد نویسنده فضای عمومی نقش پررنگی در تفریح خانواده‌ها و ارتباط اجتماعی شهروندان داشته است و یکی از این فضاها، میدانی

۱. السلطه العشائریه فی العراق المعاصر

«قشل» در بابل بوده که در آن سالن تئاتر، ساحل حفاظت شده برای شنای کودکان و پارک زنان وجود داشته است. نویسنده سپس نشان می‌دهد که در نتیجه حمله امریکا و برجسته شدن مجدد تعصبات قومیتی و رشد فساد، فضاهای عمومی کشور به قهقرا رفته و ارزش‌های فرهنگی در حال تغییر به سوی هستند که امکان ارتباط سالم میان شهروندان از بین می‌رود و زنان به عنوان بخش مهمی از جامعه، امکان داشتن تفریح بدون مزاحمت را نخواهند داشت.

در گزارش «چشم انداز جامعه مدنی در عراق» که از سوی کمیته هماهنگی سمن‌های عراق تهیه شده است، ابتدا به بررسی اهمیت و حوزه فعالیت جوامع مدنی در غرب پرداخته شده و سپس ضمن تأکید بر تفاوت ماهوی جوامع مدنی به طور اعم و سمن‌ها به طور اخص در عراق، طی چهار دوره تاریخی پادشاهی، جمهوری (۱۹۵۸-۱۹۶۸) و بعثی و در نهایت پسا صدام به بررسی وضعیت آزادی سمن‌ها می‌پردازد. در این گزارش مشخص می‌شود که نزدیک‌ترین نمونه‌های سازمان‌های مردم‌نهاد در دوره پادشاهی بوده و از آن به بعد در دوره جمهوری و بعث سازمان‌های مردم‌نهاد عملاً وجود نداشته و در موارد معدود یا به صورت زیرزمینی فعالیت می‌کرده‌اند یا وابسته به دولت بوده‌اند. بعد از سقوط صدام عراق با موجی از سمن‌ها روبرو می‌شود که البته هیچ‌یک از آن‌ها در راستای اهداف بشردوستانه فراگیر فعالیت نکرده‌اند و صرفاً بازوهای جناح‌های قومی-مذهبی و احزاب بوده‌اند.

مقاله انگلیسی «دین، فرهنگ و تراژدی یزیدی‌ها» که به‌طور مختصر افکار و عقاید، تاریخ و سرگذشت تاریک اقلیت قومیتی یزیدی در عراق را بازگو می‌کند، به عنوان یک پروژه مشترک از سوی دانشگاه ووتنبرگ آلمان و دانشگاه دهوک انجام گرفته و برای شناخت ابتدایی از یزیدی مناسب می‌نماید. هرچند متأثر از گردانندگان اصلی پروژه (آلمان) تمرکز اصلی بر روند مهاجرت یزیدی‌ها به آلمان بوده و کمتر از نسل‌کشی‌های پیشینی که علیه این اقلیت صورت گرفته، سخنی به میان آمده است. مقاله مذکور در نمایاندن «خشونت‌گرایی» به عنوان یکی از مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی عراق شواهد و استنادات قابل‌تأملی ارائه می‌کند و برای انجام پژوهش حاضر، از این جهت سودمند بوده است.

مطالعه منابع ذکر شده هرچند در شناخت ابعادی از بسترهای فرهنگی این کشور مؤثر است اما نمی‌تواند ما را در شناخت شاخص بندی شده فرهنگ سیاسی این کشور و نگاه متمرکز بر فرایند

جامعه‌پذیری در آن به‌ویژه پس از سقوط صدام یاری کند. نظر به همین واقعیت، ضرورت دارد مطالعه‌ای شاخص‌بندی شده از جامعه‌پذیری سیاسی در عراق پس‌اصدام و پسا داعش صورت پذیرد تا ریشه‌های اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ به درستی فهم شود.

ب- چهارچوب نظری و روش

نظر به رویکرد جامعه‌شناختی مقاله حاضر، دو مفهوم کلیدی که نیازمند بررسی و تعمیق هستند، فرهنگ سیاسی و جامعه‌پذیری احصا شدند. از این رو ضمن توضیح و تعریف این دو، به انطباق آن‌ها در حوزه عراق می‌پردازیم تا عوامل فرهنگی ظهور اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ را بازشناسیم.

۱- فرهنگ سیاسی

اگرچه ظهور واژه «فرهنگ سیاسی»^۱ در علوم سیاسی به نیمه دوم قرن ۲۰ میلادی بازمی‌گردد اما مصداق آن را می‌توان طی تاریخ تجمعات بشری مشاهده نمود. باکمی تسامح می‌توان آنچه را که اندیشمندان یونان باستان «خصیصه ملی» مردم اسپارت و آتن می‌نامیدند، مشابه مفهوم فرهنگ سیاسی امروز یافت (رفیع و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵). به موازات توسعه علوم انسانی و سیاسی و گرایش به سوی «طبقه‌بندی»^۲ و تعریف در این حوزه، مفهوم فرهنگ سیاسی نیز مورد مطالعه و تحقیق اندیشمندان قرار گرفته است. در این میان گابریل آلموند^۳، سیدنی وربا^۴ و لوسین پای^۵ را می‌توان هر م اصلی مؤسس مطالعات فرهنگ سیاسی نامید (Dalton & Welzel, 2014:5). از این مفهوم تعاریف مختلفی ارائه شده که جهت ارائه نگاهی فراگیر و نسبتاً جامع، از تعاریف نسل قدیم_جدید و غربی_شرقی پژوهشگران حوزه فرهنگ سیاسی استفاده می‌کنیم:

- آلموند و وربا در کتاب «فرهنگ متمدن»^۶: «حکومت با ثبات و کارآمد دموکراتیک وابسته به جریان‌ی است که مردم نسبت به روندهای سیاسی دارند؛ وابسته به فرهنگ سیاسی است»

- 1 . Political Culture
- 2 . Classification
- 3 . Gabriel Almond
- 4 . Sydney Verba
- 5 . Lucian Pye
- 6 . The Civic Culture

(Almond & Verba, 1963:498).^۱

- لوسین پای: «دسته‌ای از اعتقادات و جهت‌گیری‌ها که محوریت زندگی سیاسی را تعیین می‌کند و قواعد شکل‌دهی به رفتار سیاسی را فراهم می‌سازد» (Morlino, 2017:64)

آلموند در تعریف جدیدتر: «الگوی ایستارها و سمت‌هاگیری فردی نسبت به سیاست در میان اعضای یک نظام سیاسی» (Almond, 1990:138).^۲

- علی‌رضا ازغندی: «مجموعه یا نظامی از ارزش‌احساسات، نهادها، رویکردها، رسم و رسوم و عادات، تربیت، فلسفه و هنر، ابداعات و اختراعات که بین یک‌یک افراد ملت مشترک است و به مثابه میراث تاریخی به نسل منتقل می‌گردد» (۱۳۸۵:۷۳).

با در کنار هم قرار دادن تعاریف بالا می‌توان نتیجه گرفت که فرهنگ سیاسی، مفهومی انتزاعی است که از بستر فرهنگ عمومی یک جامعه بیرون می‌آید و به نگاه و عملکرد سیاسی آن‌ها شکل می‌دهد.

آلموند و وربا سه گونه فرهنگ سیاسی را بازشناخته‌اند: محدود (با جامعه لزوماً غیرسیاسی^۳)، تبعی (با جامعه‌ای آگاه نسبت به دولت و برون‌دادهای آن و ناآگاه نسبت به چگونگی تأثیر بر دولت) و مشارکتی (آگاه نسبت به برون‌دادهای حکومت و شیوه تأثیرگذاری بر آن) (Dalton & Welzel, 2014:5). در هر صورت، طبق اتفاق نظر موجود میان صاحب‌نظران علوم سیاسی، فرهنگ سیاسی برون‌دادی از فرایند جامعه‌پذیری سیاسی است. از این رو جهت یافتن علل شکل‌گیری مؤلفه‌های خاص در جوامع گوناگون، بایستی نگاهی به فرایند جامعه‌پذیری سیاسی در آن‌ها توجه داشت.

۲- جامعه‌پذیری^۴ سیاسی

جامعه‌پذیری سیاسی فرایندی است که طی آن، افراد جامعه، مطالب و موضوعاتی راجع به سیاست می‌آموزند، ارزش‌ها، هنجارها، آداب و رسوم و اعتقادات و نمادها و سنت‌ها را کسب نموده و بر اساس آن‌ها رفتار خود با نظام سیاسی را تنظیم می‌کنند. در واقع هدف از این فرایند یادگیری

۱. این اولین تعریف آکادمیک از فرهنگ سیاسی بوده است.

۲. این تعریفی است که آلموند پس از سه دهه تحقیق در حوزه فرهنگ سیاسی مطرح کرده است.

3 . Apolitical

4 . Sociability

تدریجی هنجارها و ایستارهای سیاسی از سوی افراد جامعه است (عالم، ۱۳۸۱: ۱۱۷). به بیان دیگر جامعه‌پذیری سیاسی نوعی روند «یادگیری سیاسی» است که طی آن راه‌های رسمی و غیررسمی، فعال و منفعل برای بلوغ یافتن سیاسی مردم طی می‌شود (Carole, 1998). بر اساس این تعریف، فرایند جامعه‌پذیری^۱ باعث شکل‌دهی به نگرش سیاسی جامعه و به تبع فرهنگ سیاسی یک کشور می‌شود. منابع جامعه‌پذیری سیاسی بنا به اجماع نظر جامعه‌شناسان عبارت‌اند از: خانواده، نهادهای آموزشی، نهادهای مذهبی، گروه همسالان، حرفه، طبقه، رسانه‌های جمعی، گروه‌های نفوذ و تماس مستقیم با ساختار حکومتی. در این میان گروه همسالان، نهادهای مذهبی و خانواده جزو عناصر اولیه جامعه‌پذیری محسوب شده‌اند و رسانه‌های جمعی و ساختار نظام سیاسی، جزو عناصر ثانویه هستند (رفیع و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۸).

از نگاهی دیگر جامعه‌پذیری می‌تواند به صورت مستقیم (انتقال و یادگیری اطلاعات، ارزش‌ها یا احساسات سیاسی بی‌پرده و با صراحت) از طریق دروس مراکز آموزشی یا جلسات احزاب سیاسی صورت بگیرد و یا به شکل غیرمستقیم (با تأثیرپذیری سیاسی ناخواسته از شیوه رفتارهای معمول که عمدتاً ماهیت سیاسی ندارند) عمدتاً در خانواده انجام گیرد (آلموند و دیگران، ۱۳۸۱: ۸).

پ- یافته‌های پژوهش

۱- مروری بر مؤلفه‌های معرفی شده از فرهنگ سیاسی عراق

در رابطه با فرهنگ سیاسی عراق، مطالب بسیاری نگاشته شده است که عمده آن‌ها بر مؤلفه‌هایی تأکید داشتند که عمدتاً نمایانگر یک فرهنگ سیاسی محدود یا نهایتاً تبعی‌خشن است. بسیاری از پژوهشگران عراقی، بر موضوع قبیله‌گرایی و فقر به عنوان دو مؤلفه مهم و برجسته در فرهنگ سیاسی عراق تأکید کرده‌اند. در یکی از تحقیقات میدانی دانشگاه بغداد از بیش از ۲۰۰ استاد و دانشجو مشخص شد که تقریباً تمامی آن‌ها بر قدرت قبیله‌ها و عشیره‌ها در ورود به مسائل مردم‌باور دارند. هرچند ۸۰٪ آن‌ها معتقدند این نقش منفی است و آغشته به فساد شده است. با این حال همچنان ۹۰٪ آن‌ها می‌گفتند برای حل مسائل خود به عشیره و نه دولت رجوع می‌کنند (علوان، ۲۰۲۰: ۹). این دسته

۱. در زبان عربی، این فرایند «التنشئة» خوانده می‌شود.

از محققان بر این عقیده‌اند که عراق پسا اشغال شاهد رشد فرهنگ بدوی قبیله‌ای بود تا حدی که «در کشور قوانین عشیره‌ای صدایی بلندتر از قوانین مدنی دارند» (علوان، ۲۰۲۰: ۸). به موازات با این واقعیت، ارزش‌های بومی عمدتاً برآمده از تمدن تاریخی و اسلامی عراق نیز در به حدی تضعیف شده که به عنوان مثال زنان حتی امنیت حضور در اماکن عمومی بدون ترس از ایجاد مزاحمت از سوی پسران جوان را ندارند (Al Thahab, 2020: 2971). طبیعی است در چنین بستری، امنیت اجتماعی، دیدگاه‌های مدنی و همزیستی اقوام با چالش‌های جدی مواجه می‌شود.

جنبه دیگری از فرهنگ سیاسی عراق که از سوی نویسندگان بومی، مورد توجه قرار گرفته، تأثیرات فقر بر منش و روش سیاسی جامعه بوده؛ لقاء عبدالهادی مسیر، استاد دانشگاه واسط معتقد است «فرهنگ فقر» هنگامی که در جامعه‌ای به وجود آید عوامل خود تقویتی برای تداوم حیاتش ایجاد می‌کند. از جمله مسائلی که بر اثر فرهنگ فقر ایجاد می‌شود، عدم تمایل به مشارکت اجتماعی، بدبینی و بی اعتمادی نسبت به سایر هم‌میهنان و ناامیدی ناشی از احساس سرکوب است. جوامعی که دچار جنگ داخلی یا خارجی شده و فرصت‌های شغلی در آن‌ها کاهش یافته، مستعد مبتلا شدن به فرهنگ فقر هستند (عبدالهادی مسیر، ۲۰۲۰: ۶۱۸) و عراق هر دو را به اعلی درجات داشته است.

از سوی دیگر برخی پژوهشگران ایرانی هم بر پیامدهای تحول تحمیلی در فرهنگ سیاسی عراق متمرکز شده‌اند. به عقیده این گروه، دولت‌های اشغالگر پس از در اختیار گرفتن یک سرزمین در صدد جعل هویت و فرهنگی نزدیک به خود برمی‌آیند تا زمینه نفوذ دراز مدت خود در آن سرزمین را فراهم سازند و این اقدام، باعث بروز التقاط فرهنگی یا انطباق فرهنگی^۱ می‌شود که عمدتاً با خود خشونت در پی خواهد داشت (محرمی، ۱۳۹۴: ۲۰۵-۲۰۷).

در این میان عمده مقالات نگاشته شده‌ی مرتبط با فرهنگ سیاسی عراق با نگرش غربی هم بر موضوع خشونت و میراث خون‌بار و ذهنیت‌های متأثر از آن در جامعه تأکید داشته‌اند. می‌توان به مقاله‌ای که به صورت پروژه مشترک دانشگاه دهوک و ووتنبرگ آلمان تهیه شده اشاره داشت. طی این مقاله ضمن بررسی سابقه دیرینه نگاه منفی مسلمانان به یزیدی‌ها به عنوان «شیطان پرستان»، تأکید می‌شود این گروه از جامعه عراق طی ۸۰۰ سال گذشته، ۷۴ بار دچار نسل‌کشی شده‌اند (Kizilhan, 2017: 336).

در هر حال، مطالعه منابع اشاره شده، ما را به این جمع‌بندی رسانده که فرهنگ سیاسی عراق، غالباً

محدود-تبعی است؛ اما اعتراضات اکتبر نشان داد حداقل در میان بخش بزرگی از جامعه، فرهنگ سیاسی مشارکتی گسترش یافته است. این بخش البته تمام جامعه عراق را در برنمی‌گیرد اما مسلماً بخش قابل توجهی از آن را شامل می‌شود. توضیح آنکه عدم حضور اکثریت جامعه در اعتراضات اکتبر به معنای عدم آگاهی از شیوه اثرگذاری بر فرایندهای سیاسی (ویژگی فرهنگ محدود-تبعی) نبود؛ مردم عراق امروزه تقریباً نسبت به روندهای سیاسی کشور خودآگاه‌اند و موضع دارند. آن‌ها در انتخابات‌های پیشین حتی نرخ مشارکت ۷۰٪ را تجربه کردند اما در حوزه عمل سیاسی به دلیل ناامیدی نسبت به آینده، رغبتی برای فعالیت ندارند. در این مقاله برآن هستیم تا با بررسی وضعیت منابع جامعه‌پذیری سیاسی در عراق، مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی که منجر به اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ در این کشور شد را تبیین نماییم.

۲- بررسی منابع جامعه‌پذیری در عراق

همان‌طور که ذکر شد، اصلی‌ترین منابع جامعه‌پذیری سیاسی شامل خانواده، مراکز آموزشی، گروه همسالان، برخورد با حکومت و رسانه‌های جمعی هستند. در ادامه ضمن بررسی شاخص‌بندی شده این منابع در عراق، بسترهای فرهنگی شکل‌گیری اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ را شناسایی می‌کنیم.

۲-۱- خانواده

این نهاد نقش مؤثری در نگاه‌های ایدئولوژیک اولیه کودکان نسبت به احزاب یا دولت ایفا می‌کند (Ventura, 2016: 670). بسته به این‌که خانواده به لحاظ دموگرافیک، سلوک والدین،^۱ سطح انتقاد پدر و مادر و میزان گفتگوهای سیاسی چگونه باشد، دانش و مشارکت فرد در فرایند سیاسی تفاوت خواهد داشت (Kononova, 2011: 310). در این میان یکی از عناصر بسیار مهم در جامعه‌پذیری افراد، سلوک والدین است. شیوه مدیریت خانواده (پدرسالار یا مادرسالار یا مشارکتی) و تعامل با زنان مسلماً در نگرش و عملکرد سیاسی نسل آینده در جامعه مؤثر خواهد بود. اگر خشونت علیه زنان در خانواده‌های یک جامعه رواج داشته باشد، عنصر خشونت‌طلبی و اقتدارگرایی به صورت توأمان در فرهنگ سیاسی آن کشور جای خواهد گرفت. از این حیث وضعیت عراق مستعد خشونت‌پروری و اقتدارگرایی است.

- طبق نظرسنجی انجام شده از سوی «جامعه ادغام شده زنان عراق»^۱ که سال ۲۰۱۱ در تمامی استان‌های عراق (شامل اقلیم) انجام گرفت، ۴۶٪ زنان تأیید کرده بودند در خانواده مورد خشونت قرار گرفته‌اند. از میان این دسته، ۷۳٪ خشونت‌ها را از سوی شوهران و سپس پدران دانستند (Puttick, 2015: 11).
- طی ۱۷ ماه در عراق (ژانویه ۲۰۱۴ تا ژوئن ۲۰۱۵) تنها در اقلیم کردستان بیش از ۱۱ هزار مورد خشونت علیه زنان ثبت شد که ۳۱۴ مورد از آن‌ها پرونده زنده در آتش سوزاندن بود (Puttick, 2015: 18).
- طبق آمار صندوق جمعیت ملل متحد در ۲۰۱۵، حداقل ۸۰٪ زنان عراقی خشونت جنسی را تجربه کرده‌اند. مطابق همین سند در بصره حدود ۱۰٪ دختران زیر ۱۸ سال سابقه باردار شدن داشته‌اند (UNFPA, 2015).
- گزارش «تبعیض و خشونت جنسیتی در قبال زنان و دختران عراقی» که ژانویه ۲۰۱۹، جمعی از سازمان‌های حامی حقوق زنان با هدایت «سازمان مدافع آزادی زنان در عراق»^۲ آن را تهیه کردند، اشاره دارد که سال ۲۰۱۷، نزدیک به ۴۰۰۰ خشونت علیه زنان در خانواده رسماً گزارش شده که مسلماً آمار واقعی بسیار بیشتر از آن است. ۲۷۲ مورد از این پرونده‌ها، مربوط به قتل‌های ناموسی بوده‌اند. تنها از آگوست تا سپتامبر ۲۰۱۸، ۴ تن از فعالان زن فضای مجازی کشته شدند (OWFI, 2019: 1).
- بر اساس گزارش ذکر شده، هنوز فرهنگ ایجاد آشتی میان عشیره‌ها از طریق ازدواج رواج دارد و همین موضوع باعث ازدواج اجباری شماری از دختران عراقی شده است. به عنوان مثال سال ۲۰۱۵، ۱۱ زن در مناطقی از بصره با توافق دو عشیره مجبور به ازدواج شدند (OWFI, 2019: 3). تمامی این مسائل در حالی رخ می‌دهد که نوعی فرهنگ «مصونیت»^۳ در قبال مردانی وجود دارد که خشونت علیه زنان به کار می‌برند (OWFI, 2019: 4).
- بررسی سلوک والدین در خانواده‌های عراقی مؤید خشونت در خانواده‌هاست. همین واقعیت باعث شده سیستم سیاسی عراق، «قانون ضد خشونت خانوادگی»^۴ را در سپتامبر ۲۰۲۰ به تصویب

.....
1 . Women Integrated Social of Iraq
2 . Organization for Women's Freedom in Iraq (OWFI)
3 . impunity

۴ . قانون مناهضة العنف الأسري

برسانند. در چنین بستری، فرهنگ سیاسی این کشور متضمن مردسالاری، خشونت‌طلبی و اقتدارگرایی خواهد بود. شاهد مردسالاری در فرهنگ سیاسی عراق می‌تواند این باشد که طبق قانون انتخابات عراق، بایستی یک چهارم کرسی‌ها (۸۳ کرسی از ۳۲۹ کرسی) به زنان اختصاص یابد. با این حال در تمام انتخابات‌های برگزار شده پارلمانی در عراق (۴ مورد) هیچ‌گاه شمار کرسی‌های در اختیار زنان بیش از ۲۶٪ نشده است (البنک الدولی، ۲۰۲۰).

البته طی تاریخ وضعیت زنان در عراق بدین شکل نبود. به‌عنوان نمونه، در دوره پادشاهی عراق (۱۹۲۰-۱۹۶۰) حداقل سه تشکل مردم‌نهاد برای حمایت از زنان وجود داشت که عبارت بودند از: «انجمن احیای زنان^۱»، «اتحادیه حقوق زنان^۲» و «انجمن خواهران مسلمان^۳» (NCCI, 2011: 8). این تحرکات در دوره معاصر هم ثبت شده است. به گفته کولشان کمال، عضو «کمیساریای مستقل انتخابات^۴» عراق در ۲۰۱۴، زنان حضور پررنگ‌تری یافتند و از ۹۰۰۰ نامزد انتخاباتی، ۲۶۰۷ تن، زن بودند و در بصره حتی فهرستی تحت عنوان «جریان مستقل زنان^۵» راه‌اندازی شد (دویجه^۶ وله، ۲۰۱۴/۸/۱۸). همین موضوع نشان‌دهنده حضور دیرپای گروه‌هایی برای تثبیت جایگاه زنان به عنوان بازیگران سیاسی در فرهنگ عراق است. این سابقه تاریخی در کنار دسترسی به رسانه‌های جمعی و افزایش سطح سواد در میان زنان و البته عدم مخالفت علمای دین با گسترش فعالیت زنان در اجتماع، سبب‌ساز آگاهی اجتماعی در میان این قشر عراقی شد. با تمام این اوصاف، تاکنون اقدامات مذکور نتوانسته تأثیر خشونت خانوادگی در عراق بر فرهنگ سیاسی این کشور را تقلیل دهد.

در طول اعتراضات اکتبر، خشونت بالا، اقتدارگرایی (دست بردن نیروهای امنیتی به سرکوب و خشونت)، مردسالاری (عمده معترضان مرد بودند) و تحرکات اجتماعی مستقل و محدود زنان (راهپیمایی‌های مخصوص زنان و دانشجویان دختر) همگی کم‌وبیش، متأثر از خانواده به عنوان یک منبع جامعه‌پذیری سیاسی بوده است.

۲-۲- مراکز آموزشی

سپری کردن بخش بزرگی از زندگی در مراکز آموزشی (مدرسه و دانشگاه) باعث آموزش

- 1 . Women's Revival Club
- 2 . Women Rights League
- 3 . Muslim Sister Association

۴ . مجلس المفوضیة العلیا المستقلة للانتخابات
۵ . تيار المرأة المستقلة

شهروندان از سنین پایین تا اوج جوانی، در زمینه دموکراسی، فردگرایی، مسئولیت‌پذیری میهنی، حقوق شخصی می‌شود (Glasberg & Shannon, 2011:56). به موازات افزایش سطح سواد در یک جامعه، آگاهی سیاسی، تحرکات جمعی برای تأثیرگذاری بر تصمیمات سیاسی افزایش و احتمالاً خشونت در رفتارهای سیاسی و اجتماعی کاهش می‌یابد. لازم به ذکر است که جرعه اعتراضات اکتبر با سرکوب تظاهراتی دانشجویی در ۱ اکتبر رقم خورد. در واقع گسترش سطح سواد در جوامع، فرهنگ سیاسی آن‌ها را به حالت مشارکتی (مثبت یا منفی) سوق می‌دهد؛ در این راستا شاخص‌های موجود در عراق، نشان‌دهنده بستری است که مستعد سرخوردگی جمعی و به تبع ورود به اعتراضات اجتماعی و البته خشن است.

- طبق آمار موسسه «ایندکس موندی»^۱ به نقل از «سیا» نرخ باسوادی در عراق، کمتر از ۵۱٪ است (indexmundi, 2020)
- گزارش مأمور یونیسف در عراق، پیتیر هاکینگز اعلام می‌دارد از حدود شش و نیم میلیون دانش‌آموز پایه دبستان در عراق، ۴۷٪ به پایه راهنمایی نمی‌روند (العکلی، بشری البناء، ۲۰۱۹/۱/۲۶).
- طبق آمار سال ۲۰۱۹، تنها ۲۳٪ از دانش‌آموزان دبیرستانی عراق وارد دانشگاه شدند (موسی، السفیر، ۲۰۱۹/۱/۱۴).
- در عراق ۱۱۰ دانشگاه دولتی و خصوصی وجود دارد (العرداوی، مرکز الدراسات الاستراتیجیة الجامعة کربلاء، ۲۰۲۰/۳/۳) که ظرفیت پذیرش دانشجوی جدید این دانشگاه‌ها در سال ۲۰۱۸، بر اساس گفته عبدالرزاق العیسی، وزیر آموزش عالی وقت عراق، به ۱۳۰ هزار نفر می‌رسید (شفقنا، ۲۰۱۸/۹/۱۱)؛ این در حالی است که سال ۲۰۱۶، سخنگوی وزارت آموزش و پرورش عراق آمار داد حدود ۱ میلیون دانش‌آموز جدید وارد پایه اول دبستان شده‌اند (الباسل، العربی الجدید، ۲۰۱۶/۸/۱۵). در واقع با ظرفیت فعلی پذیرش دانشجو در عراق، تنها حدود ۱۰٪ از دانش‌آموزان پایه دبستان در این کشور می‌توانند به دوره‌های تحصیلات دانشگاهی برسند و این موضوع خود پیامدهای سیاسی و اجتماعی به همراه می‌آورد.
- با بررسی شاخص‌های ارائه شده می‌توان چنین تبیین کرد که مراکز آموزشی به عنوان یکی از منابع

.....
1 . Index Mundi
2 . CIA

جامعه‌پذیری در عراق که عمدتاً به دنبال انتقال فرهنگ مدنی به نسل‌های بعدی هستند، اول در سطوح ابتدایی تا متوسطه، تنها حدود نیمی از مردم عراق را تحت پوشش قرار داده‌اند و دوم در سطح دانشگاهی تنها حدود ۲۵٪ دانش‌آموزان دبیرستانی را پذیرا بوده‌اند. با توجه به یافته‌های پژوهش‌های جامعه‌شناسان و روان‌شناسان ایرانی و غربی در رابطه با رابطه مستقیم نرخ سواد با بروز خشونت خانوادگی (خانجانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۹؛ مؤسسی و همکاران، ۱۳۹۵: Deyesaa & et.al, 2010) و به تبع اجتماعی، می‌توان نرخ پایین سواد به‌طور عام و تحصیلات دانشگاهی به‌طور خاص را یکی از عوامل بروز تنش اجتماعی و اعتراضات خیابانی در عراق برشمرد.

۲-۳- رسانه‌های جمعی

رسانه در جهان امروز تمامی مراحل تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. عراق به‌ویژه پس از ۲۰۰۳ که فعالیت رسانه‌ای آزاد در آن گسترش چشمگیری یافته، بیش‌ازپیش تحت تأثیر این عامل جامعه‌پذیری قرار دارد. طبق برآوردهای پایگاه «دیتا ریپورتال»^۱ شمار کاربران اینترنت در عراق به بیش از ۲۹ میلیون نفر (حدود سه‌چهارم جامعه عراق) رسیده است. سال ۲۰۲۰ برآورد دیتا ریپورتال، میزان نفوذ اینترنت در جامعه عراق را ۷۵٪ و میزان نفوذ شبکه‌های اجتماعی را ۵۳٪ جمعیت برآورد نمود (DataReportal, 2020). بنا بر گزارش گالوپ، میزان دسترسی جامعه عراق به تلویزیون و شبکه‌های خبری تلویزیونی، ۹۲٪ بوده است (BBG, 2014: 3). بر این مبنا مشخص می‌شود شبکه‌های تلویزیونی و اجتماعی شاید اصلی‌ترین منبع جامعه‌پذیری در عراق شده باشند و ریشه‌یابی مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی به‌ضرورت نیازمند شناخت شبکه‌های تلویزیونی و اجتماعی پرتعداد و محتوای آن‌ها خواهد بود. متأثر از فعالیت متراکم رسانه‌ها در عراق و همچنین دسترسی گسترده شهروندان عراقی به آن، دیگر نمی‌توان یافته‌های برخی پژوهشگران در رابطه با اینکه فرهنگ سیاسی عراق یک فرهنگ تبعه است (سردار نیا و زارع، ۱۳۹۴: ۱۷۲) را صادق دانست.

- نظرسنجی ۲۰۰۸ موسسه «آی.پی.سوس»^۲ نشان داد ۱۸٪ مردم عراق، اخبار شبکه‌های الحره را دنبال می‌کرده‌اند (Snyder, CPD, 7/1/2009) ولی سال ۲۰۱۰، گزارش کمیته روابط خارجی سنا اعلام کرد شبکه مذکور در عراق، رسانه‌ای است که به صورت فراگیر دیده می‌شود و پنجمین شبکه

1 . Data Reportal

2 . IPSos

خارجی پرمخاطب است و با ۲۰٪ آرا، دومین شبکه مورد اعتماد نزد عراقی‌ها بوده است (US Senate Committee on Foreign Relation, 2010:37).

بر اساس نظرسنجی‌های انجام شده از سوی گالوپ، در میان ۸ شبکه اصلی خبری که از سوی عراقی‌ها دنبال می‌شد، شبکه العراقیه (۶۸٪) و سپس الشرقیه (۶۵٪) پرمخاطب‌ترین بوده‌اند (Media Landscape, 2010). این در حالیست که کمیته روابط خارجی سنای الشرقیه را محبوب‌ترین شبکه عراق ارزیابی کرده بود (US Senate Committee on Foreign Relation, 2010:37).

بر اساس گزارش‌های مذکور می‌توان به این جمع‌بندی رسید که شبکه‌های الحره و الشرقیه از بازیگران مهم رسانه‌ای عراق هستند که در فرایند جامعه‌پذیری سیاسی ساکنان این کشور نقش ایفا می‌کنند. نکته حائز اهمیت آن است که محتوای این دو رسانه عمدتاً ضد ایرانی بوده که به صورت مکرر در قالب هجمه علیه نهادهای امنیتی رسمی عراق نظیر حشدالشعبی و حتی ارتش و پلیس (به دلیل روابط مثبت با جمهوری اسلامی ایران) نیز رخ می‌نماید؛ در واقع الحره، الشرقیه و مجموعه‌ای از شبکه‌های عرب‌زبان عراقی و غیر عراقی دیگر (نظیر دجله، سامرا، روداو) در ترویج چهره‌ای ناکارآمد از نهادهای امنیتی ملی عراق، مشروعیت‌بخشی به خشونت اجتماعی علیه سیستم سیاسی این کشور و تزریق گرایش‌ها ضد ایرانی در جامعه نقش داشته‌اند؛ به‌عبارتی دیگر، محتوای این شبکه‌ها در شکل‌دهی به فرهنگ بی‌اعتمادی به حکومت، ایران‌هراسی و ستیزی، سرخوردگی از اسلام سیاسی، خشونت‌طلبی در تقابل با نهادهای امنیتی ملی نقش غیرقابل‌انکار داشته است. به همین خاطر حکومت عراق در واکنش به اعتراضات اکتبر، فعالیت دفاتر الحره و دجله را ممنوع و فعالیت شبکه الشرقیه را با محدودیت مواجه کرد.

۲-۴- گروه همسالان

متأثر از شکاف میان نسل‌ها که با ظهور فناوری‌های نو هرروزه در حال عمیق‌تر شدن است، نزدیکی افراد به گروه‌های همسال و فاصله آن‌ها از والدین و بزرگسالان در حال افزایش است. تحت تأثیر این فاصله ذهنی با نسل حاکم، حضور در کنار گروه‌های همسال به علت احساس «ما بودگی» عامل مهمی در شکل‌دهی به نگرش و عمل سیاسی افراد خواهند بود. این واقعیت بایستی در کنار تأکید اندیشمندانی نظیر ریزمن و ایزنشات مورد توجه قرار گیرد که گروه همسالان را، حاوی بیشترین تأثیر در جامعه‌پذیری سیاسی دانسته‌اند (حسینی و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۱). تجربیات شرایط گذار

اجتماعی نشان می‌دهد گروه همسالان در فرایند جامعه‌پذیری سیاسی جوانان، عمدتاً تهورگرایی، گرایش به اقدام جمعی و تحول‌طلبی را در فرهنگ سیاسی این طیف جای می‌دهد. نمونه‌های این موضوع را می‌توان در جریان انقلاب کبیر فرانسه، شورش جلیقه زردها در فرانسه و انقلاب اسلامی ایران نیز رؤیت کرد.

۲-۵- برخورد با حکومت

برخورد مردم با نهادهای حکومتی، بر نگرش سیاسی آن‌ها تأثیر مستقیم می‌گذارد. در این خصوص مباحث عمیقی پیرامون عامل کارآمدی در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و امنیتی به‌عنوان منبعی برای «مشروعیت ثانویه» میان اندیشمندان وجود داشته است (روحانی، ۱۳۷۹: ۱۲؛ شفیع‌فر و قربانی، ۱۳۹۵). لوسین پای، بحران مشروعیت برآمده از ناکارآمدی دولت را مهم‌ترین بحرانی می‌داند که یک دولت ممکن است با آن مواجه گردد (دوست محمدی و اختیاری، ۱۳۹۸: ۹۶) در مقابل کلاوس اوفه، بحران کارآمدی را عنصری ذاتی در نظام‌های نو سرمایه‌داری دانسته است (شادلو و کرم پور، ۱۳۹۴: ۱۴۳). طبیعتاً این موضوع امروزه به‌ویژه با گسترش محبوبیت «دولت رفاه» در سطح جهانی، نمود برجسته‌تری دارد. شاخص‌های کشور عراق در این خصوص هرچند در مواردی بهبود نشان می‌دهد اما روی هم رفته، مولد بی‌اعتمادی به دولت بوده‌اند. امنیت، فقر، بیکاری، دسترسی به آب و برق در سایه رشد شهرنشینی در عراق و اهمیت یافتن تأمین رفاه از سوی حکومت، از جمله مهم‌ترین شاخص‌هایی است که ضمن جامعه‌پذیری بر فرهنگ سیاسی عراق اثر می‌گذارد و از زمان فتح موصل در سال ۲۰۱۷ تا زمان وقوع اعتراضات در اکتبر ۲۰۱۹، عراق در برخی از این شاخص‌ها، روند رو به بهبود را پیموده بود.

- مسئله امنیت در عراق یکی از اصلی‌ترین جلوه‌های برخورد مردم با حکومت است. توانمندی حکومت در تأمین این نیاز بشری در عراق نقش بسزایی در شکل‌دهی به نگرش سیاسی مردم دارد. شاخص‌های امنیتی عراق به‌ویژه از زمان شکست داعش در ۲۰۱۷ حاکی از بهبود وضعیت است. سال ۲۰۱۴ بیش از ۲۰ هزار غیرنظامی عراقی به دلیل ناامنی کشته شدند درحالی‌که سال ۲۰۱۸، این تعداد تنها به ۳۳۰۰ تن رسید (European Asylum Support, 2019: 12). البته آمار جدید هم به نسبت استانداردهای بین‌المللی بالاست و نمی‌تواند در زدودن بی‌اعتمادی به حکومت

- در جامعه، کاملاً موفق عمل نماید اما در بستر عراق می‌توان آن را مثبت ارزیابی کرد.
- نرخ بیکاری در عراق بر اساس آمار موسسه ایندکس موندی، ۱۶٪ بوده و در میان جوانان ۱۴ تا ۲۵ سال، به ۲۵٪ می‌رسید؛ اما تورم در این کشور کمتر از ۱٪ باقی مانده است (indexmundi,2020).
  - از لحاظ شاخص فساد، طبق آمار موسسه «شفافیت بین‌المللی»^۱، رتبه عراق در میان ۱۸۰ کشور، ۱۶۲ بود. این آمار نسبت به یک سال پیش از آن، ۶ پله بهبود را نشان می‌دهد (Transparency International,2019; Ali, K24, 5/2/2019).
  - دسترسی به آب شرب به‌ویژه در مناطق جنوبی عراق مشکلی بوده که حکومت عراق نتوانسته به نحو مطلوب آن را حل کند. تنها در سال ۲۰۱۸، آلودگی آب مصرفی در بصره منجر به راهی شدن ۱۲۰ هزار نفر از شهروندان به بیمارستان شد (Linder,BorgenProject,2019) بحران آب در بصره موجی از بیماران در سال ۲۰۰۹، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۵ بار آورد. مطابق گزارش دیدبان حقوق بشر در اعتراضات ۲۰۱۸ آب بصره، حداقل ۹ تن کشته شدند (Human Rights Watch, 22/7/2019)؛ تا دوره وقوع اعتراضات هیچ پیشرفت قابل توجهی در آب‌رسانی شهری عراق رؤیت نشد.
  - سرتاسر عراق چند دهه (حتی پیش از سقوط صدام) با مشکل کمبود برق مواجه بوده و در این مدت طولانی، نه تنها ساعات قطعی برق کم نشده بلکه بر اثر جنگ با داعش، افزایش نیز یافته است. البته در اواخر دولت حیدر العبادی و به ویژه دوره کوتاه عادل عبدالمهدی، شاخص‌ها در این خصوص بهبود نسبی را نشان می‌داد. سال ۲۰۱۶ طبق گزارش الجزیره، ساعت وصل بودن برق دولتی نهایتاً در شبانه‌روز به ۶ ساعت می‌رسید (Radwan,Aljazeera,2016) ولی در تابستان ۲۰۲۰، با پیشرفتی که عمدتاً طی دولت عادل عبدالمهدی رقم خورد، برق در شبانه روز ۸ ساعت وصل بوده است (الباسل، العربی الجدید، ۲۰۲۰/۷/۸). ذکر این نکته ضروری است که ساعت قطعی برق در تابستان ۲۰۱۹، بسیار کمتر از سال‌های قبل و بعد بوده است.
  - شاخص فقر عراق پسا داعش شاهد بهبود جزئی بوده است. در حالی که هنگام ظهور داعش در ۲۰۱۴، ۲۳٪ جامعه عراق زیر خط فقر زندگی می‌کرده‌اند (باقری دولت‌آبادی و سیف‌آبادی، ۱۳۹۸: ۱۱۹)، در سال ۲۰۲۰ و پس از یک جنگ ملی ۴ ساله با تروریسم، طبق اعلام وزارت برنامه‌ریزی عراق، نرخ فقر در این کشور به ۲۰٪ کاهش یافت (الحره، ۲۰۲۰/۱/۱۶). البته گزارش همین

.....
1 . Transparency International

وزارت خانه تأیید می‌نماید توزیع فقر در استان‌ها یکسان نبوده و در استان‌های شیعه‌نشین نظیر دیوانیه و میسان به ۵۰٪ می‌رسید که حتی از استان‌های جنگ‌زده‌ای همچون نینوی و الانبار هم بیشتر بود.

- با وجود عملکردهای مثبت نسبی حکومت‌های پس از داعش در عراق در حوزه‌های مختلف، طبق گزارش گروه بانک جهانی، به طور کلی کیفیت حکمرانی در عراق در سال ۲۰۱۸، بسیار پایین‌تر از استانداردهای منطقه غرب آسیا بوده است (World Bank Group, 2018:11). با توجه به آمارهای ارائه شده می‌توان گفت پس از شکست داعش در ۲۰۱۷ تا وقوع اعتراضات ۲۰۱۹، بهبود جزئی در شاخص‌های فساد، تورم، امنیت، خدمات‌رسانی عمومی به‌ویژه در حوزه برق اتفاق افتاد که می‌توانستند در دراز مدت ریشه‌های بی‌اعتمادی انباشده در فرهنگ سیاسی عراق نسبت به نظام سیاسی حاکم در این کشور را بخشکانند؛ اما ریشه‌های فساد، ناامنی، سوء مدیریت در خدمات‌رسانی عمومی طی چند دهه به حدی عمیق شده بود که بهبودهای جزئی در شاخص‌های مذکور تأثیری بر نگرش افکار عمومی نداشت و در نتیجه اعتماد عمومی برای حمایت از نظام سیاسی حاکم جلب نگردید؛ در همین حین طبقه عمدتاً جوان ناراضی که غالباً با پدیده فقر مزمن مواجه بوده و بعضاً دارای سواد پایین و سطح خشونت بالا بوده‌اند، تحت تأثیر بازیگران داخلی و خارجی، خیزشی مهم در سپهر سیاسی عراق را رقم زدند که پیامدهای آن حداقل تا میان‌مدت پابرجا خواهد ماند.

نتیجه‌گیری

فرهنگ اعتراض اجتماعی در عراق پسا صدام برای اولین بار در ۲۰۱۹ رخ نمود. نشانه‌های چنین مؤلفه‌هایی در فرهنگ سیاسی عراق را می‌توان در اعتراضات الانبار ۲۰۱۱، بصره ۲۰۱۵ و ۲۰۱۸ و بغداد ۲۰۱۸ هم یافت؛ اما اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ از حیث موضوع، طول زمان و گستردگی جغرافیایی، متمایز بود. واقعیت آن است که به دلیل غلبه داشتن فرهنگ بی‌تفاوتی سیاسی در عراق، عمده جامعه عراق با این جریان همراه نبودند. به همین خاطر ملت عراق له یا علیه این خیزش، دست به اقدامی خودجوش نزد که اگر این اتفاق رخ می‌داد، کلیت سیستم سیاسی عراق متحول می‌شد نه آن‌که تمامی جایگزین‌های نخست‌وزیر عادل عبدالمهدی، از درون گروه‌های سیاسی پیشین مطرح شوند (عدنان الزرفی وابسته به جریان العبادی بود؛ محمد توفیق علاوی سابقه عضویت طولانی در ائتلاف الوطنیه

ایاد علاوی را داشت؛ مصطفی الکاظمی خود سال‌ها در نهادهای دولتی عراق کار کرده بود و در دوره العبادی و عبدالمهدی، ریاست دستگاه مخابرات را بر عهده داشت). معترضین اکتبر ۲۰۱۹، در واقع بخشی از جامعه عراق بودند که فرایند جامعه‌پذیری آن‌ها باعث بروز مؤلفه‌هایی نظیر خشونت‌گرایی، هرج و مرج طلبی، بی‌اعتمادی و تحقیر نهادهای دولتی، دسته‌گرایی، ایران ستیزی شده بود. در سطح خانواده عمده معترضان، با خشونت و به حاشیه‌راندن زنان مواجه بوده‌اند؛ در سطح مراکز آموزشی اصولاً وارد فرایند جامعه‌پذیری سیاسی نشدند (زیرا حدود نیمی از جمعیت عراق بی‌سواد است) و یا در سطوح پایین مانده‌اند (حدود ۱۰٪ دانش‌آموزان عراقی وارد دانشگاه می‌شوند)؛ جامعه‌پذیری این افراد در حوزه رسانه‌ای تا حد زیادی متأثر از شبکه‌هایی بوده که محتوای ضد ایرانی و ضد حکومتی منتشر می‌کرده‌اند و در برخورد با حکومت هم نشانه‌های مثبت قابل توجهی نمی‌دیدند. انباشت این برون‌دادها از فرایند جامعه‌پذیری در عراق به بروز اعتراض در میان بخشی از جوانان عراقی انجامید که باعث وقوع دوره‌ای از ناآرامی خشونت‌بار به لحاظ امنیتی و بی‌ثبات کننده به لحاظ سیاسی شد. رشد فرهنگ بی‌اعتمادی و تحقیر نهادهای دولتی، رواج خشونت‌طلبی و به حاشیه‌راندن زنان در زندگی اجتماعی، عدم رسوخ آموزه‌های تحصیلی ابتدایی و تکمیلی در میان جوانان و رواج ایران‌هراسی و سپس ایران ستیزی، همگی از عواملی بودند که به صورت جمعی، به اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ شکل دادند. وجود این مؤلفه‌ها در فرهنگ سیاسی جامعه معترض اکتبر ۲۰۱۹ سبب شد تا بهبود نسبی خدمات‌رسانی عمومی، وضعیت امنیتی و شفافیت اداری در دوره عادل عبدالمهدی چندان مؤثر واقع نشود و تظاهرات از بغداد تا بصره، ناصریه، نجف را هم در برگیرد. روشن است در صورت عدم‌تغییر در این بافت جامعه‌پذیری سیاسی، عرصه سیاسی-اجتماعی و حتی امنیتی عراق، دستخوش بی‌ثباتی‌های مکرر بیشتری هم خواهد شد زیرا معترضان اکتبر در سایه غالبیت فرهنگ بی‌اعتمادی به نهادهای دولتی و بی‌تفاوتی (انفعال) سیاسی مردم که خود را در افست شدید مشارکت در انتخابات ۲۰۱۸ نشان داد، با مانع اجتماعی و مردمی روبرو نخواهند شد و خود را تنها با دولتی مواجه می‌بینند که به لحاظ بین‌المللی و داخلی از حمایت بالایی برخوردار نیست. از این‌رو هرگونه برنامه‌ریزی در جهت ایجاد ثبات سیاسی در عراق، بایستی متضمن تغییر در فرایند جامعه‌پذیری سیاسی این کشور از طریق رشد فرهنگ تکریم زنان در خانواده، افزایش نرخ سواد ابتدایی و تکمیلی، نظارت بر محتوای رسانه‌های جمعی، برنامه‌ریزی دقیق برای تأمین رفاه و معیشت جوانان، بهبود وضعیت خدمات‌رسانی عمومی و افزایش قدرت و هیبت نهادهای امنیتی باشد.

منابع

الف - فارسی

- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۵)، *درآمدی بر جامعه‌شناسی ایران*، تهران: نشر قومس.
- آلموند، گابریل؛ پاول، بینگهام و مونت، رابرت (۱۳۸۱)، *چهارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- باقری دولت‌آبادی، علی؛ سیف‌آبادی، محسن (۱۳۹۸)، «عوامل مؤثر بر وقوع ناآرامی‌ها در کشور عراق؛ مطالعه موردی ابعادی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اعتراضات سال ۲۰۱۹»، *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ۴، پیاپی ۳۲: صص ۱۰۱-۱۲۵.
- حسینی، سید حسن؛ ملکیان، محمد؛ توکلی، زهره (۱۳۸۹)، «بررسی تأثیر خانواده بر جامعه‌پذیری سیاسی: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران»، *فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی مطالعات جوانان*، دوره ۱، شماره ۱: صص ۶۷-۸۲.
- خانجانی، زینب؛ ساعدی، سحر؛ خسروشاهی، جعفر (۱۳۸۸)، «عوامل مرتبط با شدت خشونت خانگی علیه زنان مراجعه‌کننده به پزشکی قانونی تبریز (تحلیلی بر نقش عوامل بیماری‌شناختی و جمعیت‌شناختی)»، *زن و مطالعات خانواده*، سال ۲، شماره ۶، صص ۶۷-۸۴.
- دوست محمدی، حسین؛ اختیاری، رضا (۱۳۹۸)، «توسعه سیاسی؛ بحران مشروعیت و کارآمدی در ایران و حکمرانی خوب؟»، *فصلنامه راهبرد سیاسی*، سال ۳، شماره ۱۰: صص ۹۱-۱۲۳.
- رفیع، حسین؛ عباس زاده، مجید؛ قهرمان، میثم (۱۳۹۷)، «فرهنگ سیاسی؛ یک بررسی مفهومی و نظری»، *فصلنامه علمی-تخصصی سیاست*، صص ۲۳-۴۱.
- روحانی، حسن (۱۳۷۹)، «درآمدی بر مشروعیت و کارآمدی»، *گفت‌وگو*، شماره ۱۸، صص ۷-۳۶.

- سردار نیا، خلیل‌الله؛ زارع، محمد (۱۳۹۴)، «فدرالیسم و فرهنگ سیاسی در عراق»، فصلنامه روابط خارجی، صص ۱۷۰-۱۹۰.
- شادلو، عباس؛ کرم پور، رزا (۱۳۹۴)، «تحلیل رابطه بین کارآمدی و مشروعیت دولت جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر نظریه کلاوس اوفه»، فصلنامه سیاست راهبردی و کلان، سال ۳، شماره ۹: صص ۱۴۱-۱۵۹.
- شفیعی فر، محمد؛ ثربانی، مصطفی (۱۳۹۵)، «تعاملات کارآمدی و مشروعیت در نظام‌های سیاسی»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۴۷: صص ۱۸۳-۲۰۰.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۸۱)، بنیادهای علم سیاست، تهران: نشر نی.
- محرمی، توحید (۱۳۹۴)، «اشغال سرزمینی و پیامدهای فرهنگی آن؛ مطالعه موردی عراق»، فصلنامه مطالعات فرهنگ و ارتباطات، صص ۲۰۴-۲۳۰.
- مؤسسی، فروه؛ کریم پور، آزاده؛ کوکبی، فاطمه؛ یوسفی، علیرضا (۱۳۹۵) «بررسی تأثیر سطح تحصیلات والدین بر میزان شیوع خشونت خانگی علیه کودکان ۱۱ سال مشهد»، تهران، کنفرانس بین‌المللی روانشناسی علوم تربیتی و رفتاری.

ب- منابع عربی

- عبدالهادی مسیر، لقاء (۲۰۲۰)، «الاثر الاجتماعي لثقافة الفقر في المجتمع العراقي»، مجله کليه التربية جامعه واسط، صص: ۶۰۷-۶۳۰.
- علوان، فجر (۲۰۲۰)، «السلطة العشائرية في العراق المعاصر»، مجله کليه التربية للبنات جامعه بغداد، ۲ (۳۱): صص ۱-۱۷.

پ- منابع انگلیسی

- "Iraq Economic Monitor" (2018) World Bank Group.
- Al Thahab, Ali Aumran (2020) "Changing Socio-Cultural Aspects and The Quality of Public Space in Post-War Iraq", *TEST Engineering and Management*, (83): p 2968-2981.
- Almond, Gabriel (1990) *the study of Political culture in A Discipline divided school and sects in political science*, Newbury park sage.
- Almond, Gabriel; Verba, Sydney (1963) *The Civic Culture*, Princeton University Press.
- Broadcasting Board of Governors (2014) "*Media Use in Iraq and Iraqi Kurdistan*", Gallup.
- Carole L. Hahn (1998), *Becoming Political*, Albany: State University of New York Press.
- Dalton, Russel; Welzel, Christian (2014) *The Civic Culture Transformed*, Cambridge University Press.
- Deyessa, Negussie; Berhane, Yemani; Elsberg, Mary (2010) "*Violence against women in relation to literacy and area of residence in Ethiopia*", Global Health Action.
- European Asylum Support Office (2019) "*Iraq Security Situation*".
- Glasberg, Davita Silfen; Shannon, Deric (2011). *Political sociology: Oppression, resistance, and the state*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Kizilhan, Jan (2017) "The Yezidi Religion, Culture and Trauma", *Scientific Research Publishing*, 7: p 333-340.

- Kononova, Saleem, A. (2011). "The role of media in the process of socialization to American politics among international students". *International Communication Gazette*. 73 (4): 302–321.
- Morlino, Leonardo (2017) *Political science: a global perspective*. Berg-Schlosser, Dirk. Badie, Bertrand. London, England.
- NGO Coordination Committee for Iraq (2011), "Iraq Civil Society in Perspective".
- OWFI (2019) "Gender-Based Violence and Discrimination against Women and Girls in Iraq", Organization for Women's Freedom in Iraq.
- Puttick, Mariam (2015) "The Lost Women of Iraq, Family Based Violence During Armed Conflict", Minority Rights Group International.
- UNFPA (2015) "Iraq Scorecard in Gender based Violence", United Nation Population Fund.
- US Senate Committee on Foreign Relation (2010) "US International Broadcasting –Is Anybody Listening?", 111 Congress Report.
- Ventura, Raphael (2016). "Family Political Socialization in Multiparty Systems". *Comparative Political Studies*. 34 (6): 666–691.

ت - منابع اینترنتی

- «العیسی: قبول ۱۳۰ الف و ۹۲۷ طالبا وطالبة فی الجامعات العراقية» (۲۰۱۸/۹/۸)، شفقنا عربی، اونلاین موجود فی: <https://iraq.shafaqna.com/AR/129617>
- «حقائق عن الفقر فی العراق.. مواطن من كل ۵ يعيش تحت الخط» (۲۰۲۰/۱/۱۸) الحره، اونلاین موجود فی: <https://www.alhurra.com/iraq/2020/02/16/%D8%AD%D9%82%D8%A7%D8%A6%D9%82-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%82%D8%B1-%D9%81%D9%8A->

%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-
%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%

– «المرأة حاضرة بقوة في الانتخابات المقبلة» (۲۰۱۴/۴/۱۸) وكالة دويجة ولة، اونلاين موجود في:

<https://www.dw.com/ar/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1%D8%A3%D8%A9-%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D8%A8%D9%82%D9%88%D8%A9->

– «النسبة المقاعد التي تشغلها النساء في البرلمانات الوطنية؛ العراق» (۲۰۲۰) البنك الدولي؛ اونلاين موجود في:

<https://data.albankaldawli.org/indicator/SG.GEN.PARL.ZS?locations=IQ>

– الباسل، ميمونة (۲۰۱۶/۸/۱۵) «مدارس العراق.. ۱۰ ملايين تلميذ بانتظار تعليم لائق»، العربي الجديد، اونلاين موجود في:

<https://www.alaraby.co.uk/%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-10->

– العرداوي، خالد (۲۰۲۰/۳/۳) «مشكلة التعليم الجامعي في العراق»، مركز للدراسات الاستراتيجية جامعة كربلاء، اونلاين موجود في:

<http://kerbalacss.uokerbala.edu.iq/wp/blog/2020/02/17/%D9%85%D8%B4%D9%83%D9%84%D8%A9->

– العكيلي، دلال (۲۰۱۹/۱/۲۶) « حصاد ۲۰۱۸: العراق بالأرقام في اليوم الدولي للتعليم»، بشرى النبأ، اونلاين موجود في:

<https://bushra.annabaa.org/culture/3442>

– موسى، زاهر (۲۰۱۹/۱/۱۴) «الأرقام تصعق العراقيين: مليون طفل راسب والمدارس لا تكفي»، السفير العربي، اونلاين موجود في:

<http://assafirarabi.com/ar/24038/2019/01/14/%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B1%D9%82%>

- *Transparency International* (2019) “Iraq”, online Available at:
<https://www.transparency.org/en/countries/iraq>
- Snyder, Alvin (2009) “Alhurra Locates the Arab Streets”, *US Center on Public Diplomacy*, Online Available at:
<https://uscpublicdiplomacy.org/blog/alhurra-locates-%E2%80%9Carab-street%E2%80%9D>
- Radwan, Rashed (26/6/2016) “the Man Bringing Electricity to Iraq”, *Aljazeera*, Online Available at:
<https://www.aljazeera.com/features/2016/6/26/the-man-bringing-electricity-to-iraq>
- *Media Landscape* (2010) “Iraq Report”, Online Available at:
[https://medialandscapes.org/country/iraq/media/television#:~:text=In%20one%20recent%20survey%20on,%20Sumaria%20\(58.1%20percent](https://medialandscapes.org/country/iraq/media/television#:~:text=In%20one%20recent%20survey%20on,%20Sumaria%20(58.1%20percent)
- Linder, Kyle (5/8/2019) “Solving the Water Crisis in Iraq”, the Borgen Project, Online Available at: <https://borgenproject.org/solving-the-water-crisis-in-iraq/>
- Ali, Sangar (5/2/2019) “Transparency International 2018: Iraq world’s 12th most corrupt country”, *Kurdistan24*, Online Available at:
<https://www.kurdistan24.net/en/story/19311-Transparency-International-2018:-Iraq-world%E2%80%99s-12th-most-corrupt-country>
- “Literacy rate in the World” (2020) *Index Mundi* , online Available at:
<https://www.indexmundi.com/g/r.aspx?c=iz&v=39>
- “Basra is Thirsty” (22/7/2019) *Human Rights Watch* , Online available at:
<https://www.hrw.org/report/2019/07/22/basra-thirsty/iraqs-failure-manage-water-crisis#>
- “Digital in Iraq” (2020), *Data Reportal*, Online Available at:
<https://datareportal.com/digital-in-iraq> (2020)